

DORIVOR O'SIMLIKLARNING BIOLOGIK AHAMIYATI

Bozorov Vohid Xo'shmurodovich

*Termiz davlat universiteti akademik litseyi geografiya fani o'qituvchisi
vohidbozorov@gmail.com*

Annotatsiya: *Dorivor o'simliklardan tayyorlanadigan dori vositalari jigar hujayralarini qattiq ta'sirlamaydi, ko'ngilsiz asosratlar olib kelmaydi. O'simliklardan tayyorlangan dori turlari organizm uchun zararsiz, shu sababli ularni surunkali jigar kasalliklarida uzoq vaqt qo'llash mumkin.*

Kalit so'zlar: *Bo'znoch, bo'ymodaron, dastarbosh, zirk, kashnich, makkajo'xori, buyrak choy, na'matak, tirnoqgul, shuvoq, qayin, yalpiz, qoqi, qulupnay.*

Ortosifon (buyrak choy) — *Orthosiphon stamineus* Benth.; yasnotkadoshlar — Lamiaceae (labguldoshlar — Labiatae) oilasiga kiradi. Ko'p yillik, bo'yi 1—1,5 m ga yetadigan doim yashil yarim buta yoki buta. Poyasi bir nechta, to'rt qirrali, asos qismi yog'ochlangan bo'lib, pastki qismi to'q binafsha, yuqori qismi yashil-binafsha yoki yashil, bo'g'imlari esa binafsha rangga bo'yalgan.

Bargi oddiy, bandi bilan poyada butsimon shaklda qarama-qarshi o'rnashgan. Gullari halqaga o'xshash to'planib, shingilsimon to'pgulni tashkil etadi. Guli qiyshiq, och binafsha rangli. Gulkosachasi qo'ng'iroqsimon, ikki labli, gultojisi ham ikki labli, otaligi 4 ta, onalik tuguni to'rt bo'lakli, yuqoriga joylashgan.

Mevasi 1-4 ta yong'oqchadan iborat. Iyul-avgust oylarida gullaydi. Geografik tarqalishi. Vatani Janubi-Sharqiy Osiyoning tropik rayonlari. U yovvoyi holda Indoneziyada (Yava, Sumatra va Borneo orollarida), Birmada, Filippinda va Shimoliy-Sharqiy Avstraliyada o'sadi.

Bir yillik o'simlik sifatida Gruziyaning subtropik tumanlarida o'stiriladi. O'simlik qishda oranjereyada saqlanadi. Erta bahorda undan 2 ta bargli novdachalar kirqib olinadi va oranjereyada ko'chat qilib o'tqaziladi. May oyida esa bu ko'chatlar ochiq yerga o'tqaziladi.

Kimyoviy tarkibi. Mahsulot tarkibida triterpen saponinlar, m-inozit, achchiq ortosifonin glikozidi, 1,5% gacha vino, limon va boshqa kislotalar, 0,2—0,66% efir moyi, 5—6% oshlovchi va boshqa moddalar hamda ko'p miqdorda kaliy tuzlari bo'ladi. Saponinlardan birining anglikoni — sapofanin a-amirin ekanligi aniqlandi. Ishlatilishi.

Ortosifon o'simligining preparati siydik haydovchi vositasi sifatida buyrak (buyrak tosh kasalligi) hamda xoletsistit kasalliklarida ishlatiladi. Tibbiyotda bargi, keyingi vaqtlarda butun yer ustki qismi ham ishlatiladi.

Tarkibida triterpen saponinlar, efir moyi, achchiq ortosifonin glikozidi va boshqa moddalar bor. Buyrakchoydan suvli damlama sifatida shifobaxsh vosita o'rnida foydalanishga ruxsat berilgan.

O'tkir va surunkali buyrak kasalliklarida, buyrak toshi kasalliklarida, II-III bosqichli yurak-tomir yetishmovchiligida, bod va shu kabi kasalliklarda siydik haydovchi vosita sifatida qo'llaniladi.

Dorivor preparati. Damlama. Me'da-ichak kasalliklarida qo'llaniladigan dorivor o'simliklar. Me'da-ichak kasalliklari issiq hududlarda keng tarqalgan. Bunday kasalliklar ovqat hazm bo'lishini buzilishi va oshqozon faoliyatini izdan chiqishi bilan boradigan (oshqozon shilliq pardasining yallig'lanishi (gastrit), oshqozon va 12 barmoq ichakning yara kasalligi, ingichka va yo'g'on ichaklar shilliq pardasining (enterit, kolit) yallig'lanishi) kasalliklardir.

Bu kasalliklarni davolashda ishlatiladigan dorivor vositalar yara bitishini tezlashtiradigan, ishtaha ochadigan, ichni suradigan xususiyatlarga ega bo'lishi lozim. Aloe turlari, arpabodiyon, bo'ymodaron, yalpiz, qora zira, qoqi, tog' rayhon, shuvoq, dalachoy, marmarak, isiriq, rovoch, zubtutum, tirnoqgul.

Oddiy qora zira — *Carum carvi* L. selderdoshlar — *Apiaceae* (soyabonguldoshlar — *Umbelliferae*) oilasiga kiradi. Ikki yillik, bo'yi 30—80 sm ga yetadigan o't o'simlik. Birinchi yili ildizidan ildizoldi barglar, ikkinchi yili esa ildizoldi barglar hamda poya o'sib chiqadi. Poyasi tik o'suvchi, silindrsimon, ko'p qirrali, yuqori qismi shoxlangan. Ildizoldi bargi uzun bandli, poyadagilari esa qisqa bandi bilan ketma-ket joylashgan. Bargi 2 va 3 marta chiziqsimon barg bo'laklariga ajralgan.

Gullari mayda bo'lib, murakkab soyabonga, to'plangan. Kosachabarglari aniq bilinmaydigan, tojbargi oq yoki pushti rangda, otaligi 5 ta, onalik tuguni 2 xonali, pastga joylashgan. Mevasi — cho'ziq qo'shaloq pista. Iyun-iyul oylarida gullaydi, mevasi iyul-avgustda pishadi. Geografik tarqalishi.

O'rmonlarda, o'rmon chetlarida va o'tloq yerlarda yovvoyi holda o'sadi. Asosan Ukraina, Belarus, Rossiyaning Yevropa qismining o'rmon va o'rmon cho'l zonalarida, Sibirning janubida, Kavkaz va O'rta Osiyoning tog'li tumanlarida uchraydi. Rossiya, Ukraina, Belarus respublikalarida o'stiriladi. Kimyoviy tarkibi.

Meva tarkibida 3—7% efir moyi, 14—22% yog', 20—23% oqsil moddalar, flavonoidlar (kversetin va kemferol) hamda oshlovchi moddalar bo'ladi. XI DF ga ko'ra meva tarkibidagi efir moyining miqdori 2% dan kam bo'lmasligi lozim. Efir moyi maydalangan mevaning suv bug'i yordamida haydab olinadi. Qora ziraning efir moyi sarg'ish suyuqlik bo'lib, zichligi 0,905—0,915; refraksiya soni 1,4840—1,4890. Moy tarkibida 50—60% karvon, 40—50% limonen, 40—70% karvakrol, digidrokarvon va digidrokarveol birikmalari bo'ladi. Ishlatilishi.

Qora zira mevasining preparati ichak atoniyasini davolashda, og'riq qoldiruvchi hamda ovqat hazm qilishni yaxshilash uchun, mevasi ba'zan boshqa dorivor o'simliklar bilan birga siydik va yel haydovchi vosita sifatida, shuningdek, me'da kasalliklarida, meva suvi esa ichak sanchig'ida (ayniqsa, bolalarda), tish og'rig'ida va miozitda ishlatiladi (badanning yallig'langan joyiga surtiladi).

Qora zira mevasi oziq-ovqat, parfumeriya va boshqalarda ham katta ahamiyatga ega. Dorivor preparatlari.

Qora zira mevasi, efir moyi (qandga 1—3 tomchi tomizib iste'mol qilinadi) va meva suvi. Mevasi me'da yig'malari-choylari tarkibiga kiradi. Jigar kasalliklarida qo'llaniladigan dorivor o'simliklar. Jigar kasalliklari xilma-xil bo'lib, jigar va o't yo'llarining yallig'lanishi ko'proq uchraydi. Dorivor o'simliklardan tayyorlanadigan dori vositalari jigar hujayralarini qattiq ta'sirlamaydi, ko'ngilsiz asosratlar olib kelmaydi. O'simliklardan tayyorlangan dori turlari organizm uchun zararsiz, shu sababli ularni surunkali jigar kasalliklarida uzoq vaqt qo'llash mumkin. Bo'znoch, bo'ymodaron, dastarbosh, zirk, kashnich, makkajo'xori, buyrak choy, na'matak, tirnoqgul, shuvoq, qayin, yalpiz, qoqi, qulupnay. O't haydovchidorivor o'simliklar. Alqor (barg'i, urug'i), boshog'riqo't (bargi, savatchaguli), bo'tako'z (tanasi, guli), gazandao't (bargi), dalachoy (tanasi, guli), dug'bo'y (bargi, ildizi), yong'oq (bargi, mag'iz pardasi), kiyiko't (tanasi), oqqayin (bargi), pomidor (mevasi), sariqandiz (ildizi), semizo't (tanasi), tarvuz (mevasi), tirnoqgul (guli), tog'rayhon (tanasi), qiziltasma (tanasi), qirqbo'g'in (tanasi), qoraqand (mevasi). Teri kasalliklarida qo'llaniladigan dorivor o'simliklar. Teri kasalliklariga chipqon, temiratki, zamburug' kasalliklari, yaralar, yuqumli kasalliklardan qizamiq, qizilcha, uchuq, qo'tir kabilar kiradi. Mikroblarga va yallig'lanishga qarshi ta'sir ko'rsatuvchi dorivor o'simliklar (Aloe, archa, gulxayri, zubturum, isiriq, marmarak, na'matak, oqquray, tirnoqgul, chakanda, shuvoq, toron, g'ozpanja, evkalipt, qoncho'p, tog' quddusi) yaxshi samara beradi.

Achchiq shuvoq (ermon) — *Artemisiae absinthii* L.; astradoshlar — Asteraceae (murakkabguldoshlar — Compositae) oilasiga kiradi. Achchiq shuvoq (ermon) ko'p yillik, bo'yi 50—100 sm ga yetadigan o't o'simlik. Ildizpoyasi kalta va shoxlangan, undan ildizoldi barglar, gul hosil qiluvchi bir nechta uzun poyalar va bargli kalta poyalar o'sib chiqadi. Poyasi tik o'suvchi, bir oz qirrali bo'lib, yuqori qismi shoxlangan.

Ildizoldi barglari uzun bandli, uchburchakyumaloq ko'rinishda, ikki-uch marta patsimon ajralgan. Poyadagi qisqa bandli barglari har xil shaklda: poyaning pastki qismidagilari ikki marta patsimon ajralgan, o'rtadagilari patsimon ajralgan, yuqoridagilari uch bo'lakli. Bargning ayrim bo'laklari lansetsimon yoki chiziqsimon, to'mtoq uchli, tekis, ayrim bo'laklari ba'zan tishsimon qirrali. Ermon o'simligining poya va barglarida tuklar ko'p bo'lganidan kumush rangda ko'rinadi. Gullari mayda, shingilga joylashgan, sharsimon, pastga qaragan, diametri 3 mm li savatchaga to'plangan.

Savatchalardan tashkil topgan shingillar ro'vaksimon gul to'plamini hosil qiladi. Savatchadagi hamma gullari sariq rangda, naychasimon, otaligi 5 ta, onalik tuguni bir xonali, yuqoriga joylashgan.

Mevasi — o'tkir uchli, cho'zinchoq, qo'ng'ir rangli pista. Iyul-avgust oylarida gullaydi. Geografik tarqalishi. Aholi yashaydigan joylarda, yo'l yoqalarida, o'tloqlarda, o'rmon chetlarida, suv bo'ylarida va ekinzorlarda begona o't sifatida o'sadi. Ayniqsa, Rossiyaning Yevropa qismida (shimoliy tumanlardan tashqari), Moldova, Ukraina, Belarus respublikalarida, Kavkaz, o'arbiy Sibir, Qozog'iston va O'rta Osiyoda ko'p bo'ladi.

Mahsulot asosan Ukraina, Moldova, Krasnodar o'lkasi, Rossiyaning Yevropa qismida tayyorlanadi. Kimyoviy tarkibi. Achchiq shuvoq o'simligining yer ustki qismi tarkibida 0,5—2% efir moyi (absintol), achchiq glikozidlar (0,09—0,525% absintin, 0,03% anabsintin), xamazulen, proxamazulenogen, artabsin, kahrabo, olma va askorbin kislotalar, karotin, arabsin va boshqa laktonlar, artemizetin flavonoidi hamda oshlovchi moddalar bo'ladi.

Achchiq shuvoq o'simligining gul to'plamida (savatchalarda) ko'p miqdorda (151,0—292,0 mg %), ayniqsa, gullashidan oldin (292,0 mg %), poyasida esa eng kam miqdorda (1—3 mg %) xamazulen to'planadi. Poyaning yuqori qismida joylashgan yosh barglarda (175,0 mg %) poyaning pastki qismida joylashgan barglarga (90,0 mg %) nisbatan 2 baravar ko'p xamazulen bo'ladi.

Efir moyi to'q yashil rangdagi zaharli suyuqlik bo'lib, tarkibida 24,1—35,2% tuyil spirti, keton-tuyon, pinen, kadinen, fellandren, kariofillen, bizabolen, xamazulenogen hamda tuyil spirtining sirka, izovalerian va palmitin kislotalari bilan hosil qilgan efirlari bor. Ishlatilishi.

Achchiq shuvoq o'simligining preparatlari ishtaha ochadigan va ovqat hazm qilishga yordam beruvchi dori sifatida hamda jigar, o't pufagi va gastrit kasalliklarida ishlatiladi. O'simlikdan olingan xamazulen bronxial astma, revmatizm, ekzema kasalliklari va rentgen nuri ta'sirida kuygan yerlarni davolashda qo'llaniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Хайрулла Косимов. Пиёз ва саримсоқ. Тошкент, «Санъат журнали», 2009 йил.
2. Абу Али Ибн Сино. Сирли табобат. Тошкент, «Насаф нашриёти», 2009 йил.
3. Зуннунова Д. Наъматак – 100 дардга даво. Тошкент, «Давр Пресс», 2009 йил.
4. Зуннунова Д. Асал – саломатлик манбаи. Тошкент, «Давр Пресс», 2009 йил.
5. Насибулин Ф.Х. МЎМИЁ – минг дардга даво. Тошкент, Ибн Сино номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. 1994 йил.
6. Эргашев Шукур. Юз дардга юз даво – шифобахш гиёхлар, табиий неъматлар ва турли беозор омиллар билан даволаш. Тошкент, «Истиқол», 1999 йил.
7. Хожи Менгназар Рустам ўғли. Дард борки, дармон бор. Тошкент, «Фан», 2005 ва 2006 йиллар.
8. Усмонов И., Қосимов Х. Асал ва сут. Тошкент, «Насаф нашриёти», 2009 йил.